

ЗНАЧЕННЯ СЕМІОТИКИ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ НАУК

Розглянуто основні теоретичні засади семіотики. Висвітлюються питання виникнення та шляхи розвитку науки про знаки. Виокремлюються основні закони семіотичної науки.

Ключові слова: *знак, знакова система, семіотика, сигматика, семантика, прагматика.*

Людська цивілізація неможлива без знаків та знакових систем, людська свідомість невіддільна від функціонування знаків. Інтелект взагалі слід ототожнювати з функціонуванням знаків. Науку, яка вивчає знаки у сучасній науці, прийнято називати семіотикою або семіологією. У розвитку цієї науки, у підвалини якої були закладені представниками античної та середньовічної філософської думки, у наш час зробили значний внесок такі авторитетні вчені як, Чарльз Сандерс Пірс (Charles Sanders Peirce), Чарльз Уільям Морріс (Charles William Morris), Фердинанд де Сосюр (Ferdinand de Saussure), Луї Ельмслев (Louis Hjelmslev), Ернст Кассіер (Ernst Cassirer), Роман Йосипович Якобсон, Карл Бюлер (Karl Buehler), Якоб фон Юкскулл (Jakob von Uexkuell), Томас Себеок (Thomas Sebeok), Роланд Барт (Roland Barthes), Умберто Еко (Umberto Eco), Юрій Сергійович Степанов, Андрій Олександрович Білецький.

Разом з тим у зв'язку зі стрімким розвитком науки у сучасному світі велику популярність отримали основні поняття семіотики, такі як "знак", "символ", "значення" тощо. Це, у свою чергу, тільки ускладнює науку про знаки, оскільки нові тлумачення семіотики дедалі більше вкорінюються в теорію мовознавства. Часи змінюються, й наука зазнає певних трансформацій. У ході зрушення теоретичної парадигми, яке визначило особливості сучасної науки, було виявлено, що деяке світобачення є занадто обмеженим та потребує докорінного перегляду. Цей факт вимагає від сучасних дослідників переглянути наукове тлумачення понять семіотики, а також визначити пріоритети самої науки про знаки. Отже, **актуальність** даного дослідження зумовлена постійною увагою сучасного мовознавства до проблем семіотики та її окремих складових одиниць.

Саме тому **мета** нашої статті полягає у представленні семіотики як особливої системи знаків, у систематизації здобутків засновників семіотики (Ч.Пірса, Ч.Морріса, Ф. де Сосюра), визначенні значення та ролі семіотики в системі сучасних наук.

Розпочинаючи вивчення семіотики, слід мати на увазі, що сам термін "семіотика" має два розуміння: по-перше – це наука про знаки, а по-друге – галузь досліджень, у якій вивчаються та оцінюються ознаки та симптоми хвороби. Звичайно,

у нашій роботі мова йде про первісне значення науки, назва якої походить від грецького *semeiōtikon* (від *semeion* – знак, ознака), що початково позначало все ж таки науку про симптоми в медицині. Варто також нагадати, що "семіотиці" притаманне ще одне значення. Так, у праці "Семіотика" Г.Гермес характеризує її як наукову дисципліну, що належить до галузі досліджень основ математики. Визначення терміна "семіотика" як науки про знаки приймалося далеко не всіма вченими, наприклад Ф. де Сосюр називав її "семіологією", відома й інша назва семіотики – "семантика", яку застосовує, наприклад, Мередит у праці "Семантика в ее отношении к психологии". Для того, щоб уникнути непорозуміння та наслідуючи традиції, ми вживатимемо термін "семіотика".

Цікаво відмітити, що саме думка про необхідність виокремлення семіотики як особливої теорії знаків уперше була висунута Д.Локком у дослідженні "Опыт о человеческом разуме" 1690 р. Англійський філософ запропонував нову на той час класифікацію наук, яка передбачала існування не тільки фізики й етики, але й семіотики, або вчення про знаки.

Засновником цієї науки прийнято вважати американського вченого Чарльза Пірса. У рамках нашого дослідження увага зосереджена на поглядах цього вченого стосовно семіотики. Але перш ніж перейти до висвітлення основних думок щодо природи знака та основних засад семіотики Ч.Пірса, було б доречно прокоментувати кілька філософських поглядів вченого, які вплинули на розвиток його мовознавчої теорії.

На формування прагматичної доктрини Чарльза Пірса справили певний вплив такі європейські мислителі, як Джордж Берклі (1685-1753), Джон Локк (1632-1704), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Чарльз Дарвін (1809-1882) та інші. Від Дж.Берклі він успадкував соліпсичну тенденцію своєї філософії, від Дж.Локка – інтерес до вивчення знаків, від Гегеля запозичив положення про практику критеріїв істини, а еволюційні ідеї Дарвіна набули в нього нової інтерпретації мислення як особливого виду діяльності людського організму.

Процес пізнання для Ч.Пірса представлено у вигляді "потoku свідомості", тобто замкнутого в собі інформаційного простору, який містить знання про той чи інший предмет. Знання, за Ч.Пірсом, народжується із самого знання, а не з пізнаваного предмета. Це доводить той факт, що сучасні люди підсвідомо знають усе про певний предмет. Натомість окремі людині залишається

зануритись у неозорий світ людських знань про цей предмет і вибрати серед них ті, які, на її погляд, є найбільш точними [2].

Відмова від принципу об'єктивності істини привела американського вченого до теорії сумнівів у вірі. У відповідності до цієї теорії, людина спочатку відкидає погляди про предмет, в істинності яких вона сумнівається, а залишає ті, в істинність яких вірить.

Семіотика, на думку відомого американського дослідника Ч. Пірса, є позитивною наукою, незважаючи на її різючу відмінність від інших спеціальних наук, задачею якої є намагання з'ясувати, яким повинен бути, а не просто який є реальний світ [6, с. 47-48]. Чарльз Пірс вважав, що інша назва семіотики, вкрай необхідної та формальної науки про знаки – логіка. Оскільки зрозуміти знак можна тільки через процес абстрагування. Здатність, яку вчений назвав абстрагуючим спостереженням, є здатністю, дуже відомою людині; кожному властиво бажати чогось, що знаходиться за межами досяжного. У пошуках відповіді людина звертається до свого серця і тим самим здійснює те, що було названо абстрагуючим спостереженням. У своїй уяві людина зображує собі дещо схоже на контурний, схематичний начерк. Потім вона досліджує отриману картинку, тобто спостерігає те, що змалювала його уява для того, щоб визначити, чи різниться його попереднє бажання. Шляхом такого спостереження, яке по суті нагадує математичний доказ, ми маємо змогу дійти висновку про те, що було б істинним для знаків при умові, що їх метод використання був би науковим. Разом з тим Ч.Пірс вважав, що виняток становить образ Бога, який володіє здатністю до інтуїтивного провидіння, недоступного людському розуму [6, с. 46-48].

Відштовхуючись від семіотичного прагматизму Ч.Пірса, його послідовник Чарльз Морріс створив власне уявлення про структуру семіотики, що згодом потрапило в американську лінгвістику.

Правомірним видається твердження Чарльза Морріса про те, що метамова повинна використовувати семіотику, науку про знаки, як орган або знаряддя. На думку вченого, ставлення до семіотики подвійне: з одного боку, семіотика – це наука в одному ряді з іншими науками, з іншого – інструмент наук. Важливе значення семіотики як науки полягає в певному кроці до уніфікації науки, оскільки вона закладає підвалини будь-якої іншої науки про знаки – лінгвістики, логіки, математики, риторики, естетики. Отже, семіотика відіграє важливу роль у справі об'єднання наук. Семіотика – це повноправна наука, що вивчає речі та властивості речей в їх функції слугувати знаками, водночас вона слугує інструментом усіх наук, оскільки кожна наука викорис-

товує знаки та передає свої результати за допомогою знаків. Семіотика створює загальну мову, придатну для будь-якої конкретної мови або знака [5, с. 37-42].

Ф. де Сосюр також висунув тезу про те, що мову необхідно розглядати виключно з позиції семіотики як системи знаків, оскільки мова – це система знаків, які виражають поняття, які можна порівняти з письмом, абеткою для глухонімих, символічними обрядами, формами ввічливості, військовими сигналами тощо [7, с. 28].

Подібної думки дотримується й Умберто Еко, який стверджує, що семіологія (семіотика) розглядає всі явища культури як знакові системи. Тим само вона відповідає всім потребам найрізноманітніших сучасних наукових дисциплін [8, с. 52].

Як ми мали змогу переконатися, знаки виступають предметом аналізу багатьох сучасних наук, які мають справу з різними проявами діяльності людини й тварини, а також із різними машинами. Мова йде про лінгвістику, психологію, логіку, біологію, кібернетику, соціологію тощо. Проте кожна з цих наук розглядає знак та його використання в певному окремому ракурсі. Лінгвістика цікавиться мовними знаками. Психологія з'ясовує функціонування знаків у тварин, простежує виникнення знакових ситуацій у дитини, ставить питання про взаємозв'язок знакової діяльності з іншими психічними функціями. Логіка бере до уваги роль знаків при побудові синтаксичних та семантичних систем, за допомогою яких вона досліджує логічні закони. Але жодна з цих наук не охоплює проблему знака цілком. Таким чином, на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки семіотика має на меті комплексне вивчення мови, враховуючи всі зазначені аспекти наук.

Так, на думку німецького вченого Г.Клауса, семіотика є загальною теорією мовних знаків та їх зв'язків між собою, з мисленням, об'єктивною реальністю та людиною. При цьому семіотика не вивчає конкретні мови (російську, англійську, німецьку, литовську) – це задача окремих мовознавчих наук (русистики, германістики, литвістики). Семіотика виявляється загальною для всіх мов, незалежно від їх словникового складу, граматичної структури, від того, яким шляхом вони виникли – природним чи штучним, із певною ціллю [3, с. 173].

Оскільки знак є носієм інформації, семіотика отримала значне прикладне значення в дослідженні знакових систем, які використовуються у процесах передачі та обробки інформації. Такі дослідження здійснюються головню в двох напрямках. По-перше, це створення штучних мов, які дозволяють алгоритмізувати процеси обробки інформації, наприклад мови програмування, записи науково-технічних явищ тощо. По-друге, це створення алгоритмів, що забезпечують обробку

текстів природної мови, у даному випадку йдеться про машинний переклад, автоматичне індексування та реферування, переклад на формальну мову.

Отже, у рамках викладення теоретичних за- сад семіотики як науки про знаки слід дати ви- значення природній і штучній мовам. Природні мови – це мови, що історично склалися у суспі- льстві: звукові (усне мовлення), потім графічні (письмо) знакові системи. Штучні мови – допо- міжні знакові системи, створені спеціально на базі природних мов для точної передачі наукової та іншої інформації. Вони конструюються не власними засобами, а за допомогою іншої, як правило, природної мови або раніше створеної штучної (формалізованої) мови [4, с. 39].

У системі сучасних наук, визначення семіо- тики залишається дискусійним та актуальним пи- танням. Серед основних тлумачень цієї науки про знаки існує три відомих сучасній науці ви- значення, які виклав Є.Горний [1, с. 168-175]. Найпоширенішою класичною дефініцією семіоти- ки є визначення за об'єктом, яке полягає в тому, що семіотика розглядається як наука про знаки та знакові системи. Таке розуміння семіотики ви- магає вирішення питання, пов'язаного з пробле- мою розрізнення знаків і незнаків. З одного боку, ми можемо дізнаватися про речі за допомогою знаків, замінюючи речі їх позначенням. З іншого боку, слід вказати, що те, що звичайно викори- стовується як знак, у деяких випадках може сприйматися як проста річ. Наприклад, можна вважати Біблію сакральним і символічним об'єк- том, складним знаком, який потребує тлумачен- ня, а можна використовувати Біблію як знаряддя, для того, що вдарити когось по голові. Так само іноді люди наділяють особливими значеннями речі, які для інших цілковито нічого не означа- ють, прикладом чого можуть слугувати прихиль- ники езотеричних вчень. Існує безліч умов, які визначають, де та як ми розглядаємо або не роз- глядаємо певну річ як знак. Цей факт говорить про те, що знаковість відносна, що вона похідна від інших факторів (психологічних, культурних, соціальних тощо). Семіотика цікавиться феноме- ном знаковості, тому вона обходить цю пробле- му та трактує знаковість безвідносно до пород- жуючи умов. Відповідно до цього проблема спів- відношення знак/річ по суті не є семіотичною, хоча й у деяких вченнях вона проголошується основною проблемою семіотики. Оскільки семіо- тика не має справи з незнаковою реальністю, во- на неспроможна вирішити поставлене питання. Отже, семіотика – це засіб розглядання будь- чого як знака та знакових систем.

Друге визначення семіотики – це визначення за методом, яке полягає в тому, що семіотика ро- зуміється як застосування лінгвістичних методів

до об'єктів штучних мов. Це означає, що семіо- тика – деякий засіб розглядання будь-чого як сконструйованого та функціонуючого подібно до мови. Все може бути описано як у мові: система спорідненості, карточні ігри, жести, міміка, кулі- нарія, релігійні ритуали. Отже, семіотика висту- пає свого роду переносом “метафори” мови на будь-які немовні феномени.

Третім визначенням семіотики є визначення за суб'єктом. Це тлумачення полягає у тому, що семіотика як наука інституалізується власне се- міотиками. Знаком семіотичної орієнтації науко- вої роботи є використання прийнятої семіотичної термінології (знак, код, сигніфікат, семіоз тощо) разом з посиланнями на інші семіотичні праці. Саме тому сьгоднішні наукові розвідки спрямо- вані на вивчення семіотичного підходу до тексту, концентруючись на його знаковій природі та на- магаючись тлумачити текст як феномен мови, який реалізується в кількох підходах (іммане- тизм, інтертекстуалізм, семіогонізм).

Таким чином, у сучасній науці розрізняють лінгвістичну семіотику, або лінгвосеміотику, та нарративну семіотику.

Лінгвістична семіотика, як було зазначено вище, вивчає природну мову, найважливішу зі знакових систем, яка виступає їх еталоном. Ос- новні проблеми лінгвістичної семіотики, або лін- гвосеміотики, були висвітлені в працях видатних вчених, таких як Е.Бенвеніст, Ю.С.Степанов, Л.Єльмслев, Л.І.Ібраєв, В.М.Солнцев, Ю.В.Рож- дественський, А.Г.Волков, І.І.Ревзіна.

Наративна семіотика вивчає художні, а також юридичні, публіцистичні, релігійні тексти, ви- твори мистецтва, живопису, кіно, архітектури, розглядаючи їх за аналогією з дослідженнями мови. Основні положення нарративної семіотики викладено у роботах Ю.М. Лотмана, У.Еко, Р.Бар- та, Ю.Кристевої, Ц.Тодорова.

На сучасному стані розвитку мовознавства в лінгвістичній семіотиці виділяють три – синтак- тика, семантика, прагматика – (Степанов) або чо- тири – синтактика, семантика, прагматика, син- тагматика – (Лагута) основні аспекти вивчення знака та знакової системи.

Ситактика або синтаксичний аспект семіоти- ки вивчає засоби творення, перетворення та зв'я- зок між знаками. Синтактика абстрагується від усіх факторів, за винятком знаків. Вона дослід- жує зв'язки між знаками певної мови, встанов- лює правила побудови складових знаків (наприк- лад, речення) з більш простих знаків (наприклад, окремих слів). Вона створює критерії визначення приналежності певних знаків до визначеної мови та постає свого роду загальною граматикою. От- же, синтактика вивчає внутрішні якості знаків безвідносно до інтерпретації (правила побудови

знаків у рамках знакової системи). Задачею синтактики – опис запасу правильно побудованих текстів для різних класів знакових систем.

Семантика займається проблемою інтерпретації, тобто аналізом відношень між знаками та позначеними об'єктами, між словами та відповідними поняттями, між значенням простих знаків та значенням складних знаків, що утворені від простих. Наприклад, відношення між значенням слів і значенням речень, які побудовані з цих слів. Інакше кажучи, семантика розглядає співвідношення знаків до позначуваного (зміст знаків) або співвідношення між знаками та їх інтерпретаціями, незалежно від того, хто є адресатом (інтерпретатором). У семантиці знакових систем розрізняють значення знака (денотат – те, що певний знак позначає у конкретній знаковій ситуації) та його зміст (десигнат, концепт, інформація, яку несе знак про позначене). Один й той самий знак здатен у різних ситуаціях позначати різні предмети, виділяючи їх на базі загального концепту. Неоднозначність відповідності знака і концепту приводить до омонімії, полісемії та синонімії.

Прагматика аналізує комунікативну функцію мови – емоційно-психічні, естетичні, економічні, а також інші практичні значущі відношення носія мови до самої мови. Вона також досліджує зв'язок між знаками та людьми. Таким чином, прагматика досліджує зв'язок знаків з адресатом, тобто проблеми інтерпретації знаків тими, хто їх використовує. Такі проблеми пов'язані насамперед з користістю та цінністю вживання знаків для інтерпретатора. Отже, прагматика вивчає семантичну інформацію, де значну роль відіграє питання про оцінку інформації, що була здобута адресатом із тексту. Слід зауважити, що семантика та синтактика вважаються суто семіотичними аспектами, тоді як прагматика при розв'язанні своїх задач передбачає застосування інших конкретних наук, зокрема психолінгвістики, соціолінгвістики тощо.

Деякі вчені (Лагута) виділяють окремим аспектом семіотики – сигматику, тоді як інші (Степанов) включають її в семантику. Сигматика вивчає відношення між знаком та об'єктом відображення. Мовний знак – це імена, позначення об'єктів відображення. Останні є десигнатами мовних знаків.

Для того, щоб краще зрозуміти специфіку проблем та об'єкта досліджень семантики, ми розглянули трикутник американського вченого Чарльза Кей Олдена та англійського дослідника Айвора Армстронга Річардса, який являє собою модель взаємозв'язку трьох логіко-лінгвістичних категорій, а саме:

- поданий у почуттях об'єкт реальної дійсності або явища психічного світу, названі в логіці “денотат”, а у лінгвістиці “референт”;

- виникаючий у свідомості людини уявний образ (психічне уявлення) про певний об'єкт, яке

у логіці називається “поняття” або “концепт”, у лінгвістиці – “значення” або “зміст”, а у наведеній схемі – “думка”;

- загальноприйняте у суспільстві найменування об'єкта “ім'я” (слово, лексема, символ).

Перевага зображеного трикутника полягає в тому, що він розмежовує матеріальну та ідеальну сторони знака (план вираження та план змісту). З цього розуміння випливає, що запропоновані Ф. де Соссюром відношення між позначуваним та позначенням відповідають відношенням “значення” (концепт) – “ім'я”, або “зміст” – “вираження”, і саме ці відношення називаються семантичними. Для лінгвостеміотики характерне саме таке розуміння, оскільки комунікативна функція мови – це рух значень, а не денотатів.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки. Семіотика – це наука, яку розглядають як засіб передачі образу світу, як інструмент та феномен повсякденного спілкування. Семіотика виступає своєрідним універсальним ключем до таємниць культури. Розвиток семіотики простежується з часів античної культури (стойки й Арістотель), через середньовічну філософію імені (Н.Кузанський), до концепцій, що заклали сучасне розуміння знака та знакової діяльності (Ч.Пірс, Ч.Морріс, Ф. де Соссюр). Закони семіотики із самого початку виникнення її як окремої науки розподілилися по трьох її розділах, яким один із її засновників, Ч.Морріс, дав такі назви: синтактика – вивчає відношення між знаками, семантика – вивчає відношення між знаками та означуваним предметом, прагматика – вивчає відношення між знаком і людиною.

Література

1. Горный Е. Что такое семиотика? / Евгений Горный. – М.: Радуга, 1996. – С. 168-175.
2. Даниленко В.П. У истоков Моррисовской парадигмы в американской лингвистике [Електронний ресурс] / Валерий Петрович Даниленко. – 2002. Режим доступу: <http://www.islu.ru/danilenko/index5.htm>.
3. Клаус Г. Сила слова / Генрих Клаус. – М.: Прогресс, 1967. – 216 с.
4. Лагута О.Н. Логика и лингвистика / Олег Николаевич Лагута. – Новосибирск, 2000. – 116с.
5. Моррис Ч. Основания теории знаков / Чарльз Моррис // Семіотика / под ред. Юрия Сергеевича Степанова. – М., 1983. – С. 37-98.
6. Пірс Ч. Начала прагматизма / Чарльз Сандерс Пірс; [пер. с англ., предисл. В.В.Кирющенко,

М.В.Колопотина]. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.

7. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики /

Фердінан де Соссюр. – К: Основи, 1998. – 324 с.

8. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко. – М.: ТОО ТК “Петрополис”, 1998. – 432 с.

The article devoted to some aspects of the evolution and the development of the semiotics in the linguistics. There has been offered a presentation of the main bases of the sign's science that were exposed by the founders of semiotics – Ch. Pierce, Ch. Morris, F. Saussure. This study highlights the analysis of the following doctrines data-based in the theoretical proposition of represented scientists.

Key words: sign, linguistic structure, semiotics, theory of signs, syntactics, semantics, pragmatics.

Освещаются некоторые аспекты семиологии, её эволюции, а также пути развития науки о знаках в системе современных наук. Представлены основные теоретические основы семиологии, исходя из работ основателей этой науки Ч.Пирса, Ч.Морриса и Ф. де Соссюра. Рассматриваются основные определения, законы и функции семиологии.

Ключевые слова: знак, знаковая система, семиотика, теория знаков, синтактика, семантика, прагматика.